

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1961. LXV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR ÉS V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11–13.

TARTALOM

<i>Kemény G. Gábor</i> : Teleki László és a "Kegyenc" alapeszméje	125
<i>Barta János</i> : Mikszáth-problémák I.	140
<i>Vezér Erzsébet</i> : Ady világnézeti fejlődéséhez	162
<i>Tamás Attila</i> : József Attila költői világképe II.	179

Kisebb közlemények

<i>Tinn Mária</i> : Szenczi Molnár Albert ismeretlen sorai — <i>Papp Géza</i> : Hozzászólás az RMKT új folyama XVII. századi 1. kötetéhez — <i>Hegedűs József</i> : Ravazdy András. — <i>Póth István</i> : Eötvös József szerb vonatkozású levele	193
---	-----

Vita

<i>Nagy Miklós</i> : Hozzászólás Ferenczi László "Arany János a moralista" c. cikkéhez	200
--	-----

Adattár

<i>Vizkelety András</i> : II. Rákóczi Ferenc elmélkedéseiről készült egyházi cenzori jelentések	204
<i>Rudo Brtán</i> : Adalék a szlovák és magyar népies mődal történetéhez	216

Szemle

<i>Ortutay Gyula</i> : Írók, népek, századok (<i>Nagy Péter</i>)	220
<i>Király István</i> : Mikszáth Kálmán (<i>Diószegi András</i>)	222
<i>Hermányi Dienes József</i> : Nagyenyedi Demokritus (<i>Gyenis Vilmos</i>)	226
<i>Kazinczy Ferenc</i> levelezése, 23. kötet (<i>Tamás Anna</i>)	230
<i>Katona József</i> összes művei (<i>Orosz László</i>)	233
<i>Babits—Juhász—Kosztolányi</i> levelezése (<i>Komlós Aladár</i>)	237
<i>Kafka Margit</i> : Hullámzó élet (<i>Varga József</i>)	241

TELEKI LÁSZLÓ ÉS A „KEGYENC” ALAPESZMÉJE*

Hevesi Sándor írta — emberöltővel ezelőtt — *Bánk bán és Kegyenc* című tanulmányminiatűrjében¹, hogy három legnagyobb klasszikus drámánkat: *Az ember tragédiá*-ját, a *Bánk bán*-t és a *Kegyenc*-et a politikum közös nevezője hatja át. „A *Bánk bán*-ban — olvassuk — ez a politikai elem tisztán nemzeti, a *Kegyenc*-ben világtörténelmi. Az ember tragédiájában egyetemes, tehát filozófiai. Mind a hármat csak magyar írhatta; akiben a politikai problémák egyéni élménnyé váltak”.

A magyar színpad és drámairodalom immár szintén modern klasszikusának tekinthető itései és dramaturgiai továbbfejlesztője az idézett megállapításban kimondatlanul is egyenlőségi jelet tesz politika és történelem, politikai, történelmi és irodalmi probléma közé. Kíséréljük meg a tétel bizonyítását. Vizsgáljuk meg — most már Teleki László és egész életműve vonatkozásában —, kiállja-e a több mint három évtizede felismert kritikai megállapítás az irodalmi, a történelmi teherpróbát.

Az irodalmi-esztétikai és a történelmi-politikai elem összefonódását már az első zsongékben, a reformkor küszöbén íródott *Gyermekkori Napló*-ban (1821—22) s a júliusi forradalom utáni években tett nyugateurópai út töredékben fennmaradt naplójegyzeteiben (*Utinapló*, 1833—34) felismerhetjük.² Teleki László későbbi tünődéseinek és vívódásainak clair-obscur-je, a fények és árnyak játéka kimutathatóan jelen van a Naplók lapjain feltáruuló kis problémákban, melyekből a harmincas évek derekától felgyorsuló iramban, hirtelen bontakozó arányokban az író és politikus további életútját meghatározó kérdések nőnek. Gondoljunk csak a tíz-tizenéves gyermek szépérezékének az első naplóban, a „Latzika jegyzőkönyvei”-ben fellelhető csíráira. Fejlett mását találjuk ennek az *Utinapló* német városképei és galériái leírásában. Éppígy: a lelkiismereti- és szólásszabadság törhetetlen hite már ott izzik a gyermek tollforgató nem egy leírásában. Ahogy a kisfiú nevelőjével a szabad közlekedésről és a vélemény-nyilvánításról vitázik, az üde és csiszolatlan gyermeki vallomás mélyén az erdélyi diéta s a pozsonyi felső tábla későbbi bajvívójának elvi határozottsága érzik. A „reformpárt Marat-ja”, mint egyik francia írotársá a visszaemlékezések tanúsága szerint nevezi³, ugyancsak korán jelentkezik. Éppígy a gyakorlati népszerű vonásai kezdettől felismerhetők a gyermek, az ifjú, az induló politikus magatartásában. A sziráki udvarház gyermek lakója

* Teleki László életútja részletesebb elemzését I. szerzőnek a közeljövőben megjelenő első Teleki-válogatás (Teleki László Válogatott Munkái. Szépirodalmi Kiadó.) elé írt bevezető tanulmányában.

¹ HEVESI SÁNDOR: *Bánk bán és Kegyenc*. Katona József: *Bánk bán*. Gróf Teleki László: *A Kegyenc*. HEVESI SÁNDOR bevezetésével. A Kisfaludy Társaság megbízásából kiadja a Franklin Társulat. Bp. 1928. V—XII. o.

² Vö. a fennmaradt kéziratos Naplókban (*Gyermekkori- és Utinapló*) részletezett körülményekkel.

³ A Teleki-émlékirodalom egyik kiadványában, a KOTSÁNYI LÁSZLÓ szerkesztésében 1862-ben Pesten kiadott Teleki-albumban azt írja (7. o.), hogy Albert Hugo a „Croquis”-ban Telekit „az ellenzéki párt Maratjának, „a nép általános szabadságáért és függetlenségéért” küzdő politikusnak nevezi.

nemcsak főrangú és középnemesi családok gyermekeivel barátkozik. A honorácior s a népfia is ott van a gyermekkori játszópajtások között, — de ezek csak a cselédasztalnál ehetnek, amit egyébként magától értetődőnek tart az Eröss úr társadalmi és nevelési disciplinái ellen ugyanakkor lázadó gyermek.⁴ Talán nem érdektelen előjáróban utalnunk arra, hogy a Gyermekkori napló írója a bécsi magyar udvari kancellária „poros, bűdös aktáit” otthagya, szókimondó „conceptualis practicans”, azaz „fogalmi gyakornok” akárcsak a későbbi diétai vagy felsőtáblai reformer a felvilágosult arisztokrata álláspontjáról küzd a szabadságjogokért, s ez a társadalmi különállása még az emigrációban sem enyészik el végképp.

Az érdekes és szintén jellemző visszahúzó tónusok közül érdemes még egy-két korai ellentmondásra rámutatnunk, anélkül, hogy ennek az osztálytudaton túlmenő jelentőséget tulajdonítanánk. A Szirákra visszavonult kancelláriai ex-gyakornok, aki a császárvárosból egy korai viszonzatlan szerelem s a szókimondása miatt ért társasági mellőzés fájdó érzésén kívül egyebet aligha hozott, vérbeli jakobinus módjára s eléggé meggondolatlanul ezeket írta nevelőjének az „ifjú Magyarország” ébredése időszakában: „Gondolom, hogy Ő Felseége a titkos politianak magam viselete és elveim felől teendő tudósításait várja. Így én egy néhány gazembernek jó vagy rossz indulatjától függök, ezek határozzák el ott fenn, hogy én hasznos vagy veszedelmes polgára vagyok-e a hazának. Szörnyű tévelygései a kormánynak”⁵ Ugyanő — alig két évvel később, 1835 tavaszán, egy Párizsból nővéréhez intézett levelében így emlékezik meg a magyar aufklárizmust elsöprő, Metternichet teljhatalomhoz juttató a „szent-szövetségi” rendszert konszolidáló I. Ferenc haláláról: „La perte d'un si bon Roi eut un très grand malheur.”⁶ A megjegyzésbe, kivált ha figyelembe vesszük a bécsi titkosrendőrségről írt korábbi észrevételt, nyilvánvalóan belejátszhatott annak tudata, hogy ezt a levelet is cenzúrázzák Metternich kopói. Hadd vezessük egy kissé félre őket — véli a párizsi „haute société” világtól „elbűvölt” ifjú. De nemcsak erről van itt szó. A „polgárkirály” asztalánál Vörösmartyt idéző⁸ főrangú levélíró tudatából még nem vészett ki teljesen a dinasztiahűség. Ezt elenyészteni csak az erdélyi és a pozsonyi forró hevületű országgyűlési élmények képesek, a nyílt és kérelhetetlen harc az erdélyi diétai sajtó üldözött és elítélt vezéréért, Wesselényiért, majd Kossuthért, az országgyűlési ifjakért. Mindez azonban csak néhány év múlva öntudatosodik benne. S közel két évtized választja még el az „árnyak” Párizsától, melyben a forradalmi szakasz apályán keresi Ledru—Rollin és párthívei, a „rouge-ok” társaságát — igaz, ekkor sem hanyagolva el végleg korábbi arisztokrata kapcsolatait.

*

Aki azzal a feltevéssel fordul Teleki László pályafutása felé, hogy abban a forradalom és szabadságharc idejére való folyamatos felkészülés, a törvényszerű fokozatos fejlődés mozzanatait az életraaj és a történések rendjében felismeri majd — csalódik. Teleki korántsem érkezett zökkenők nélkül a forradalomig. Életútjának 1848 tavaszáig tartó szakasza bonyolultabb, olykor ellentmondásosabb, mint későbbi fejlődése.

Teleki László, a „szabálytalan dráma” írója, szabálytalanul készült a forradalomra. Félreértés és ismerethiány (gondoljunk Batthyány felsőtáblai szerepének túlértékelésére s ugyanakkor a nemzetiségi kérdés s ehhez kapcsolódóan a szláv kérdések iránti kezdeti

⁴ Vö. Gyermekkori Napló (Kéziratban).

⁵ Teleki László levele 1833. jún. 6-án Szirákról Eröss Sándor akkori darányi ref. lelkeshez. Közli: ÉCSY Ö. SÁNDOR: Adalék gr. Teleki Lászlónak a „Kegyenc” írójának élettörténetéhez. ItK (1941.) 4. sz. 387.

⁶ Uo.

⁷ Paris, 1835. márc. 12. Levele nővéréhez, Teleki Augusztához. MTA Kézirattár. Teleki L. levelezése.

⁸ LENGYEL TAMÁS: Teleki László, Bp. 1942, 12.

érzékletlenségére), megtorpanás és újakezdés (A *Kegyenc* végkifejlete, illetve a reform-mozgalomban 1843-tól való megélnékül s most már felfelé ívelő részvétel) jelzik és jellemzik a feudális igazságtalanság ellen vívott küzdelme egyes szakaszait. Ezért a *Kegyenc* megértéséhez sem a szórványos és jórészt mindmáig feltáratlan harmincas-negyvenes évekbeli irodalmi kapcsolatai és forrásai számbavételére van elsősorban szükségünk. A műhöz vezető út problematikáját a közéleti indulás, a felkészülés éveiben: a nógrádi megyegyűlés, első helyi sikerei színhelyén, de főként az 1837—38-as erdélyi diéta s az 1839—40-es pozsonyi felső tábla személyéhez fűződő mozzanataiban kell keresnünk.

Teleki korai diétai szereplésének ismerete nélkül ugyanis nem értjük meg a *Kegyenc* szerzőjét, a politikus drámaíróit. Nem ismerjük fel az immár klasszikus becsű irodalmi alkotás mozgató erőt, valódi indítékát. Teleki *Kegyenc* előtti korszakának, „politikai előtörténetnek” pályaképe bármily vázlatos megismerése nélkül értetlenül állunk szemben a mű alapvetésével: az önkényuralom elleni mindenkorra azonos értelmű küzdelem gondolatával. Ebből következően nyilvánvaló, ha nem ismerjük fel a mű alapeszméjét, szembehelyezkedünk annak irodalmi értékeivel is, és négy kritikus nemzedék dandárját követve merőben félreértjük a közel egykorú bírálók által is már a *Bánk bán* mellé sorolt nagy klasszikus drámánk lényegi mondanivalóját.

A drámaíró Teleki alapeszméjének megértéséhez, szándéka felismeréséhez vezető út tehát az első diétai évek élményterületén halad át. Ennek az időszaknak bármily szűkre fogott vázolója nélkül nem leljük magyarázatát a *Kegyenc* mint politikai célzatú történeti dráma létrejöttének, drámairodalmi fejlődésünknek ezen a korai, irodalmi értékű alkotásokban oly szegényes szakaszán.⁹

Ezekben az években, Teleki közéleti szereplése majdnem ellenzéki vezetőszeressel¹⁰ kezdődő „inaséveiben” kell megkeresnünk a feudalizmus önkényuralma, s általában az önkényuralom minden válfaja ellen lázadó reformpolitikus és írónak kora uralkodó rendszere nyomása alóli fokozatos felszabadulása mozzanatait. Ezért kell különleges figyelemmel vizsgálnunk ezt a későbbi fejlődésére is döntően kiható életszakaszt, melyben — ha egyenletlenül s olykor ellentmondásosan — felszabadul a feudális osztályhelyzet, az ebből következő előítéletek és társasági előírások, a feudalizmus túlhaladott végromlásra ítélt rendszerének hatása alól. Kétségtelen viszont, hogy néhány feudális, pontosabban osztályhelyzetéből következő retrográd vonást a *Kegyenc* utáni években 48 tavaszáig, sőt később is találunk életében. „Fényes elszigeteltsége”, mágnási elzárkózottsága csak az utolsó emigrációs években enged fel némiképp, közismert volt párbaj-mániája, melyet olykor politikai tüntetés eszközeként is használt, mint a fogarasi kapitánnyal és Haller horvát bánnal vívott duelluma, Haynau ismételt kihívása esetében.¹¹

A szellemi felszabadulás kiinduló pontja mégis a *Kegyenc* témája érlelésének, majd megírásának több évre terjedő időszaka. Műve befejezésekor az író már világosan látta a feudális rendszer közeli, elkerülhetetlen összeomlásának folyamatát. Anélkül azonban, hogy a *politikus* választ tudott volna adni az ennek örökébe lépő új társadalmi rend kérdéseire. Ebből a választói megoldatlanságból, az elmúló feudalist követő társadalmi berendezkedés feletti tündőzéseiből, kínzó kiütkereséséből is ered a dráma felfokozott érzelmi hangvétele,

⁹ Vö. TARCZY LAJOS a magyar irodalom „drámaszegénységéről” írott egykorú dolgozatával. Koszorúzott és dicséretet nyert pályamunkák. I. A dráma hatása és literatúránk drámaszegénysége. A Kisfaludy-Társaságnak 1847-ben kitett elméleti jutalmára készült koszorús értekezés. Írtá Tarcz[y] Lajos. Kisfaludy-Társ. Évlapjai (1841). I. 34—82.

¹⁰ Értsd: az 1837—38. évi erdélyi diétai szereplése éveiben sokan Telekiben látták az Erdélyből eltávozni kényszerült politikai vezér, Wesselényi Miklós utódját. Vö. LENGYEL I. m. 28.

¹¹ Vö. Zürich, 1852. szept. 1. A francia és belga, valamint az angol és német lapszerkesztőkhöz a Haynau tábornaghoz intézett, párbajkihívást tartalmazó nyílt levél tárgyában. Közli SZEMERE BERTALAN: Összegyűjtött Munkái. 2. köt. 346—348.

s az anyyi bírálója által joggal, ha nem is a lényegét megvilágító módon kifogásolt nem egy romantikus túlzása, visszatetszőnek vélt szertelensége, mint arra később visszatérünk.

Teleki a nógrádi megyegyűléseken hallatta szavát először közügyekben. Országos politikával Erdélyben ismerkedett meg. Ez a körülmény önmagában is indokolná, hogy erdélyi kapcsolatait kérdésért felvessük. De nem ez az egyetlen szál, mely Telekit Erdélyhez fűzi. Itt van mindenek előtt a széki Telekiek erdélyi származásának ténye, s az ezzel összefüggő történeti hagyomány, melyet a család Teleki László idősebb bátyjáig, a történész s később erdélyi gubernátor Teleki József (nyilván az ő javaslatára választja Telekit egyik követévé Fogaras megye) — elevenen ápolt, s amelynek szálai az első grófi rangra emelt ősig, az erdélyi kancellár Teleki Mihályig nyúlnak vissza. További, s most már személyes kapcsolatot jelent Teleki későbbi felsőtáblai szereplésének nem egy erdélyi vonatkozása. 1840 tavaszán a pozsonyi felső táblán az unitárius vallás törvényes felekezetté nyilvánítása ügyében mondott beszédében magát mint az 1836:XXI. magyar országgyűlési törvénnyel visszacsatolt Részekbeni (Partium) birtokost „Erdély polgárának” nevezi, majd Erdélyről mint „második kis hazájáról” szól.¹² A reverzálisok eltörléséről, azaz a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről folyó végnélküli tanácskozásokon¹³ a lelkiismereti szabadság védelmezőjének hangján emel szót, akit „második kisebb hazájának” a vallásszabadsághoz való törhetetlen ragaszkodása hat át. S ne feledkezzünk meg arról a még korábban az erdélyi diétán tett nevezetes kijelentéséről: az uniót, tehát Erdélynek Magyarországgal való közjogi és közigazgatási egyesítését, a kor rendi országgyűlésein oly sűrűn említett kívánalmat, bár — mint kijelenti¹⁴ — követi utasításában szerepel, csakis úgy támogathatja, ha ez nem érint néhány Erdélyre előnyös törvényt, így a teljes felekezeti jogegyenlőséget, s biztosítja az erdélyi országgyűlés további fennmaradását. Vegyük még ehhez azt az egykorú, 1838 őszéről kelt levéladatot¹⁵, mely szerint itteni közügyekben súlyos összetűzése volt az 1834 februári kolozsvári „kis forradalom”¹⁶ elfojtása után különleges jogokkal felruházott királyi biztosként Erdélybe küldött s gubernátorságra törő Estei Ferdinánd főherceggel, minek következtében Bécsben végleg „persona non grata” lett, s megszakított minden kapcsolatot az itteni magyar udvari kancelláriával.

Bizonyos, hogy a felsorolt adalékokból joggal következtethetünk arra: politikai pályafutása kezdeti szakaszán az erdélyi közélettel és az itteni diétát foglalkoztató kérdésekkel való ismerkedés tartós élményt jelentett számára. Az 1837—38. évi erdélyi diéta harcosszerű hangulata még 1840 áprilisában is elevenen él benne, amikor a sajtószabadságról mondott emlékezetes felsőtáblai beszédében az Erdélyen kívül Magyarországon is porbe-fogott, majd itt elítélt Wesselényi ügyét összekapcsolja Kossuth s az országgyűlési ifjak ügyével, s egyszerre emel szót az elnyomott szólásszabadságért a „nagyömeg” — melyhez magát is sorolja — sorsán aggódva, s az alsóházi felirat értelmében a bebörtönzöttek elvi nyilatkozattal való azonnali kibocsátását követelve. Teleki ebben a beszédében érkezik el először a forradalmi szónok szintjére, kimondva a metternichi politika egészét elmarasztaló meg-

¹² 1840. márc. 30. Beszéde az unitárius vallás törvényessé nyilvánításáról. Főrendi Napló (1840.) 291.

¹³ Vö. a reverzálisok eltörléséről, ill. a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről mondott 1840. febr. 25-i, márc. 7-i, ápr. 9-i és 11-i felsőtáblai beszédeivel.

¹⁴ 1838. márc. 1. Beszéde Erdély és Magyarország egyesüléséről. Erd. Orszgy. Beszéd-tára (1838) 1418—1420.

¹⁵ Szirák, 1838. okt. 19. Levele Eröss Sándor darányi ref. lelkészhez. — Écsy i. m. 388.

¹⁶ Az 1834. febr. 10-i kolozsvári „zendülés”, a „kis forradalom” a népbarát Kendeffy Ádám erdélyi politikusi hirtelen halálával kapcsolatban tört ki. Kendeffy Wlassics altábornagy, erdélyi kir. biztos estélyén rosszul lett és hazatérőben meghalt. A kolozsvári nép körében elterjedt, hogy Kendeffyt megmérgezték, mire másnap a nép behatolt a kir. biztos palotájába és az őrség fegyverét tüzre vetette. A kolozsvári népmozgalomról, melynek következtében Metternich Estei Ferdinánd főherceget rendkívüli biztosi megbízatással Erdélybe küldötte, Wesselényi számolt be a kolozsvári megyegyűlésen.

állapítást: „... A kormány akkor érti legballabban [é. leghelytelenebbül] érdekít, midőn bírói ítélet által akar olyanokat megbélyegezni, kiket a közvélemény felmagasztalt.¹⁷

Mégsem beszélhetünk Teleki „erdélyiségéről”, politikai felfogása erdélyi fogantatásáról. A két erdélyi diéta — 1837—38-ban, illetve 1842-ben — csupán előtanulmány, bár kétségtelenül igen hasznos politikai előmunkákat életében. Nemcsak azért, mert Erdélyt közelebbről az 1834. évi kolozsvári események óta állandóan tartó közéleti forrongás állapotában ismerte meg s a „hivatalosok”-kal, a kormányzat kinevezett képviselőiből álló diétai többséggel szemben a Wesselényi kényszerű távozása következtében vezér nélkül maradt kishatározatú diétai ellenzék soraiban fejlődött ismert szónokká, neves politikussá. Aligha hihető azonban — amit egyik életrajzírója állít róla —, hogy azért ment szívesen Erdélybe, mert arra számított, hogy Wesselényi visszavonulása után ő lesz az itteni ellenzék vezére.¹⁸ Nem ismeri valóban Teleki gondolatvilágát az, aki efféle politikai spekuláción alapuló vezérkedő hajlamot tételez fel róla. Teleki sem a Védegyelet, sem az Ellenzéki Kör vagy az ötvenes évek elején a párizsi emigráns egyet-élen, illetve vezetőségében semmiféle erőszakolt érvényesülési törekvést nem árul el. Épp ellenkezőleg: ő az, aki már száműzetése kezdetén határozottan kikel minden „diktatúrás törekvés” ellen, mely nála itt és később is a fogalom liberális szóhasználatában értendő. Hasonlóképp tarthatatlan a szóban levő szerzőnek az a további megállapítása is, mely szerint „az erdélyi politikát csakhamar megúnta”, mert felismerte, hogy a pozsonyi felsőtáblán többet használhat az ellenzéki politika ügyének.¹⁹ Ez a vélekedés nyilván azért alakulhatott ki a „Magyar történeti életrajzok” sorozatban közölt tanulmány írójában, mert nem tud Teleki második, 1842. évi erdélyi diétai szerepléséről s még kevésbé — a tanulmány írása idején egyébként már közzétett, egyik 1840 végén íródott Teleki-levélről, melyben a volt fogarasi követ „magyar honi diéta szűkében” erdélyit vár²⁰, feltehetően azért, hogy az ellenzék harcaiból ott is kivegye részét.

Lássuk ezek után, mit jelentett a *Kegyenc* írója számára az 1837—40. időszak diétai élményanyaga.

Az erdélyi diétán komor, nehéz körülmények között veszi fel a harcot a kishatározatú ellenzék. Teleki szinte minden jelentkezésekor a leglényegesebb, a legidőszűrőbb kérdésekben nyilatkozik. Első beszédét²¹ az itteni országgyűlési napló indításának szükségességéről mondja. Abban az ügyben foglal tehát állást a guberniummal szemben, mely röviddel előbb Wesselényi erdélyi pörét okozta. Nyílt és következetes, soha meg nem hátráló harcmódorára jellemző, hogy ez ügyben rövidesen újabb felhívást intéz a kormányzathoz.²² A diéta felirati vitájában valósággal mozgósítja az ellenzékét.²³ A beszéd bevezető szavaira sokáig emlékeztek Erdélyben: „Aki szól — mondotta — az érez, aki érez, az él is: ahol pedig élet van, ott van reménység is, mert egészen reménytelen egyedül csak a halál lehet. Így egy egész nemzet panasza, már azért is mert életjel, boldogabb üdők — szebb jövő magvát hordozza magában”. A tisztviselők választása kérdésében mondott három további nagyhatású felszólalásában²⁴ ugyancsak a korabeli Erdély egyik legfontosabb, évtizedes sérelmi ügyével

¹⁷ 1840. ápr. 22. Beszéde Kossuth és Wesselényi ügyében a szólásszabadságról. — *Főrendi Napló* (1840) 460.

¹⁸ LÉNGYEL i. m. 28.

¹⁹ Uo. 14.

²⁰ Szirák 1840. okt. 25. Levele Eröss Sándor darányi ref. lelkészhez. *Közli: Écsy* i. m. 389.

²¹ 1837. ápr. 24. Első beszéde az országgyűlési napló megindításáról. Erdély Országgyűlési Jegyzőkönyve (1837) 40—41.

²² 1837. máj. 11. U. abban a tárgyban. Erdély Országgyűlési Jegyzőkönyve (1837) 106—107.

²³ 1837. máj. 24. Beszéde az erdélyi országgyűlés felirati vitájában. Erdély Országgyűlési Beszédgyűjteménye (1837) 63—66.

²⁴ 1837. júl. 11. Beszéde a tisztviselők választásáról. Erdély Országgyűlési Beszédgyűjteménye (1837) 317—318. — 1837. okt. 21. Beszéde a királyi kinevezések feletti vitában. Erdély Országgyűlési Beszédgyűjteménye (1837) 295—297. — 1837. okt. 28. Beszéde a kinevezettek beiktatásáról. Erdély Országgyűlési Beszédgyűjteménye (1837) 683—684.

foglalkozik. Azt az ismeretes erdélyi diétai vívmányt ugyanis, hogy az uralkodó a diéta által a főbb hivatalokra felterjesztett három jelölt közül köteles egyet kinevezni, Bécs évtizedeken át a diéta szüneteltetésével kerülte meg.

Már a korszak magyar és erdélyi diétáinak közhangulatát fejezi ki a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről szóló két további²⁵ és az unió tárgyában mondott beszéde²⁶. A törvények magyar nyelvű szerkesztése ügyében mondott második felszólalásában tiltakozik az ellen, hogy a diéta feliratban kérje az uralkodótól ennek az Erdély különválása idejétől a lipóti diplomáig érvényes gyakorlatnak engedélyezését, mert ezzel véli — „annak gyakorlatáról mondtunk le, amihez jussunk van”²⁷. Teleki közjogi álláspontja természetesen nem volt már helytálló ez idő tájt, hiszen maga a pozsonyi diéta is rövidesen túlteszi magát a jogszokáson, igaz csupán néhány úrbéri törvény erejéig, melyet a negyvenes években „nemzetiségi nyelveken”, így szlovákul is kiad. Teleki azonban sem az erdélyi országgyűlésen, sem a pozsonyi diétán — egyik legfőbb ekkori politikai fogatékosságaként — nem ismeri fel a nemzetiségi kérdés jelentőségét. Ettől eltekintve erdélyi diétai felszólalásai egyre haladók, egyre feltűnőbb módon osztorozzák a kormányzat elnyomó politikáját, s nem véletlen, hogy a korrump, még a magyarországinál is kiuzsorázóbb erdélyi adórendszer elleni legélesebb tiltakozást majd Teleki mondja el a negyvenes évek elejének erdélyi diétáján, „tettleges” ellenállásra szólítva a metternichi önkényuralom által tartományi színvonalra súlylyesztett, közigazgatási nyomással és adópréssel egyaránt kizsákmányolt Erdély törvényhozó testületét²⁸.

Az erdélyi országgyűlés ünnepelt szónoka országosan ismert és elismert politikusként jelentkezik az 1838—39-i pozsonyi diétán. Felsőházi felszólalásai 1840 első négy hónapjában hangzanak el a magyarországi közéletet ez idő tájt foglalkoztató két tárgykörrel: a reverzálisok eltörléséről és a szólásszabadság ügyében.²⁹

A „szabad ember érzetéről és meggyőződéséről”³⁰, a lelkiismereti és politikai szabadság feltételeiről már az ország közvéleményéhez szól — a diétai nyilvánosság útján — ezekben a beszédekben. „Az emberi lehető legteljesebb szabadságnak és függetlenségnek pártolója voltam s leszek mindenkor” — ígéri a reverzálisok eltörléséért folytatott vita fordulóján. S 1840. április 22-én, a Kossuth, Wesselényi és az ifjak ügyében a szólásszabadságról mondott nagy elvi beszédében, valóságai összegezve a felsőházi ellenzék előtt felszólalt neves képviselői: Eötvös József, Batthyány Lajos és Kázmér és Széchenyi István véleményét, Teleki az ál-hűtlenségi pörökben elfogottak szabadon bocsátását sürgető alsóházi feliratot széleskörű sérelmi okfejtéssel indokolja. Nem közkegyelmet, elvi döntéssel történő szabadonbocsátást követel a törvénytelen eszközökkel indított, minden jogalapot nélkülöző szégyenletes pörök lezárásaként. Kijelenti, csak akkor lehet bizalommal a kormány iránt, ha az — a jövőben — tiszteletben tartja az állampolgári jogokat és a bírói függetlenséget. „Világos előttem — állapítja meg drámai feszültségű érvelésében — hogy ugyanaz, mi eddigelé csak néhány polgártársaimat sújtotta, engem is fenyeget s a közállomány minden egyes

²⁵ 1837. nov. 22. Beszéde a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről. Erdély Ország. Beszédtára (1837) 851—854. — 1837. nov. 23. Újabb beszéde a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről. Erdély Ország. Jegyzőkönyve (1837) 370—371.

²⁶ 1838. márc. 1. Beszéde Erdély és Magyarország egyesülése kérdésében. Erdély Ország. Beszédtára (1838) 1418—1420.

²⁷ 1837. nov. 23. Újabb beszéde a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről. Erdély Ország. Jegyzőkönyve (1837). 370—371.

²⁸ 1842. ápr. 11. Beszéde az adózás kérdéséről. Erd. Ország. Napló (1842). 149—152.

²⁹ 1840. febr. 25. Beszéde a reverzálisok eltörléséről. Főrendi Napló (1840). 9. — 1840. márc. 7. Beszéde a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről. Uo. (1840), 104—105. — 1840. ápr. 9. Felszólalása a reverzálisokról. Uo. 365. — 1840. ápr. 11. Újabb beszéde a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről. Uo. 413—414. — 1840. ápr. 22. Beszéde Kossuth és Wesselényi ügyében a szólásszabadságról. Uo. 1840. 458—460.

³⁰ 1840. febr. 25. Beszéde a reverzálisok eltörléséről. Főrendi Napló (1840). 9.

tagját —, mert érzem, hogy az egyesén elkövetett törvénytértés az egész polgári jólétnek rendíti meg alapját”.³¹

Ezzel az elvi határozottsággal s mélyülő érzelmi megrendültséggel, az elnyomó hatalom iránti izzó ellenszenvvel és komor elszántsággal érvel és ágál, tanít és buzdít a felbomló feudalizmus önkényuralma ellen. Ezzel az érzéssel írja ugyanakkor történeti szomorújátékát, a *Kegyenc*-et, az V. századi, a népvándorlás árjában megingott, felbomló római birodalom cézári önkényuralma elleni regényes bosszú mindmáig vitatott drámáját.

1840 május elsején a nádor a Rendek együttes ülésén bejelenti a hűtlenségi pörökben eljárás alá vont és fogvatartott elítéltekre vonatkozó királyi közkegyelmet. Megnyílik Kossuth börtönének ajtaja, Spielbergből a meghasonlott Lovassy távozik. Lezárul Wesselényi pörének aktája. Megkezdődik a nem nemesi nemzet felszabadításáért, az „alkotmány sáncaiba” vételért folyó reform-küzdelem befejező szakasza.

Teleki László ez idő tájt fejezhette be a dráma két ívre terjedő vázlatát.

*

1841. szeptember 6-án mutatta be az akkor már több mint négy éve működő pesti Nemzeti Színház Teleki László ötfelvonásos szomorújátékát, a *Kegyenc*-et. A tragédiát a következő év januárjában, majd 1845-ben, ezt követően 1860 késő ősztén, Teleki életében tehát összesen négyszer adták elő.³² Ettől kezdve egyre hosszabb, a század utolsó évtizedeiben már évtizedes megszakításokkal került sor a további felújításokra. A darab 1941-ben érkezik első jubileumához, a huszonötödik előadáshoz³³, azóta nem újították fel. Eddig nyolc kiadást ért meg.

Jelent-e bizonyos kiinduló pontot a *Kegyenc* fogadtatása vizsgálója számára a fentiekben elmondott néhány adat. Kétségtől. Az előadások igen alacsony, a kiadások aránylag megnyugtató számából előjáróban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Teleki drámája könyvalakban aránylag közelebb jutott az olvasóhoz, mint a színpad közönségéhez. Vajon ebből következtethetünk-e arra is, hogy a drámának könyvalakban azért volt aránylag nagyobb sikere, mint színen, ment valóban könyvdráma és szerzője — mint annyi bírálója egyet ért ebben — nem volt ismerős a színpad szabályaival?

A *Kegyenc* kiadási adataiból nem áll szándékunkban ilyen következtetést levonni, amint hogy az eddigi előadások kétségtől igen alacsony számából sem vonhatunk le messze menő következtetést. A száz év alatt negyedszáz előadás mérlege ugyanis csak akkor kedvezőtlen, ha ezt a kétségtől időtálló értékű reformkori történeti drámánkat a XIX. század nagy színi sikereivel vetjük egybe: Katona Bánk bánjával, Madách Az ember tragédiájával, Kisfaludy Károly és Vörösmarty egyes drámáival. Kétségtől felsorolhatnánk nem egy reformkori vagy későbbi drámát, melynek százéves színi mérlege alatta marad a *Kegyenc*-ének, nem is szólva arról, hogy a *Kegyenc*, mint — a bírálók jelentős része által oly sokat vitatott — színpadi mű kritikai irodalma jelentékenyen meghaladja a reformkorban bemutatott színművek többségét.

A *Kegyenc* kritikai irodalmának százéves mérlege (a centenáris bemutató óta — a bántó elírásokkal és szöveghibákkal megjelent legutóbbi *Kegyenc*-kiadás³⁴ kivételével —

³¹ 1840. ápr. 22. Beszéde Kossuth és Wesselényi ügyében a szólásszabadságról. Főrendi Napló (1840), 458—460.

³² Romhányi egyhelyütt arról ír, hogy a *Kegyenc*et Teleki életében háromszor adták elő. (ROMHÁNYI GYULA: Teleki László és *Kegyenc*. ItK (1941). 140.) — Miután a tragédiát az 1841. szept. 6-i bemutatón kívül 1842-ben, 1845-ben és 1860-ban is előadták, az író életében összesen négyszer került színre.

³³ VÖ. SZÁSZ KÁROLY: Teleki László „*Kegyenc*”-e. Budapesti Szemle (a továbbiakban: BpSz) 260. köt. (1941). 267—270.

³⁴ BERECKY ERZSÉBET [összeáll.]: Három gyermekkori dráma [Teleki László: A *Kegyenc* — Nagy Ignác: Tisztújítás — Szigligeti Ede: Szökött katona.] Bp. 1959, 332 l. — Az életrajzi elírásokat l. a kiadás utójegyzetében (327).

újabbban nem foglalkoztak Teleki művével) azonban nem a számszerűség, hanem a színi és könyvfogadtatás irodalmából feltáruló, jórészt még ma is megnyugtató megoldásra váró vitakérdései miatt fontos. Ez az irodalom ugyanis jelentős mértékben hozzájárult az irodalomtörténetírásunkban és köztudatunkban elfogadott Teleki-portré kialakításához. A továbbiakban ennek a körülménynek szem előtt tartásával, s a történeti és irodalmi Teleki-pályakép jövődő pontosabb megrajzolása érdekében igyekszünk vitába szállni az ebből a kritikai irodalomból leszűrődött néhány olyan megállapítással, melyek Teleki drámaírói portréját mindmáig indokolatlanul árnyalják. Gondolunk itt a centenárius felújítás kritikuskai, elsősorban Szász Károly³⁵ és Schöpflin Aladár³⁶ elmarasztaló ítéletére, melyet előbbinél a mű említett kritikai irodalmának nem teljes ismerete, utóbbinál a *Kegyenc* történeti-politikai alapeszméjének fel nem ismerése, illetve félreértése okoz. Ezekkel a kérdésekkel kívánunk a továbbiakban röviden foglalkozni, előre bocsátva néhány vázlatos adalékot Teleki korábbi drámakísérleteiről, mint a *Kegyenc* műfaji előzményeiről.

Romhányi Gyula feltáró munkájának köszönhető, hogy Teleki László gyermek-, illetve ifjúkori drámakísérleteiről s a kéziratban fennmaradt naplói (*Gyermekkori Napló*, *Utínapló*) anyagán túlmenő egyéb irodalmi zsengeiről tudunk.³⁷ Ezeknek a gyermek- és ifjúkori zsengeknek: vers, rege, drámakísérletnek közös nevezője a történeti tárgyválasztás. Teleki nem a *Kegyenc*-ben nyúl először történeti drámához, drámaírói érdeklődése kizárólag történeti. Ez a történeti érdeklődés a Kupa vezérről írt elkallódott töredék kivételével (amelyről csak annyit tudunk, hogy részletét 1832 őszén Szirákra látogató jurátustársának, Jászay Pálnak felolvasta³⁸, a feltárt zsengek és töredékek tanúsága szerint mindenkor politikummal, az elnyomó elleni küzdelem motívumával jelentkezik. Ez a politikum, amit Hevesi Sándor idézett tanulmányában³⁹ a *Kegyenc* egyik alapelemének tekint, ott van a közlő által 1823-ról keltezett *Marcos Botzaris* görög szabadsághősről szóló versben, a *Mohácsi ütközet* című drámakísérletben, a hasonlóképp magyar tárgyú *Kis Károly* regében s a kurucokri miliőben játszódó *Áruló* című drámaváltozatban, melyet Lengyel Tamás szerint⁴⁰ a harmincas évek végén, Romhányi szerint a *Kegyenc*-ről szóló Henszlmann-kritika (Regélő 1842) hazafias igényén felbuzdulva vetett volna papírra.

Ezekből a látszólag kevésbé lényeges adalékokból két lényeges körülményt kell a *Kegyenc* körüli kritikai vita értékelésével kapcsolatban hangsúlyoznunk. Teleki drámaírói műfaji érdeklődése kezdettől történeti, sőt *politikai történeti*, alapmotívuma az elnyomó elleni küzdelem. Ugyanakkor Teleki, mint a kor magyar drámaírói általában, behatóbb színi ismeretek, dramaturgiai tanulmányok nélkül vállalkozott drámaírásra. Innen a bírálatok többségében említett szerkezeti terjengősség, a színi hatások hiánya, kihasználatlansága, a cselekvényt a könyvdráma felé eltoló, naiv vagy éppen visszatetsző, a túljelesztett bonyodalom útvesztőjébe került, eltúlzott jelenetek felvétele. Teleki azonban a korabeli színi és műbírálói gyakorlat alapján joggal reménykedhetett abban, hogy a közönség és a bírálók egyaránt elnézik majd a műfaji fogyatékoságokat. Hiszen a „nemzeti színjátszás” drámaszegénysége oly nagyfokú, hogy a Kisfaludy-Társaság a kérdés megoldásával foglalkozó tanulmányokra jutalmat hirdet, s a díjnyertes, „az 1837-ben kitett elméleti jutalomra készült koszorús értekezés”, mely röviddel a *Kegyenc* első kiadása előtt lát napvilágot, így biztatja az állandó színház új magyar drámaíróit: „Majd ha lelkes drámaíróink, műveiket a pesti színpadon előadatni látják, hallják a műértő közönség azok feletti véleményeit, és észre-

³⁵ SZÁSZ KÁROLY: Teleki László „Kegyenc”-e. BpSz 260. köt. (1941) 267—270.

³⁶ SCHÖPFLIN ALADÁR: Színházi bemutatók. Nyugat (1941.) I. 189—190.

³⁷ L. bőv. ROMHÁNYI GYULA: Teleki László gyermekkori drámái. Bp. (1946). 16 1. (Az „Irodalomtörténet” füzetei, 20.)

³⁸ ROMHÁNYI GYULA: Teleki László és „Kegyenc”-e. ItK (1941.) 54.

³⁹ HEVESI SÁNDOR: Bánk bán és *Kegyenc*. — Katona József: Bánk bán — Gróf Teleki László: A *Kegyenc* stb. Bp. 1928, V—XII. 1.

⁴⁰ LENGYEL: i. m. 18.

veszik tán a kerekdedség vagy sebes menetel, a bonyolódás, kifejlés, a színi hatás hiányait: e tanulás tökéletesíteni fogja munkáikat, a közönségtől nyerendő koszorú pedig nagyobb lelkesedést teremtend keblökbe.”⁴¹

Ebben a lelkes várakozásban a *Kegyenc* mint új magyar szomorújáték fagyosan szíves fogadtatása bukásnak számított. Teleki színművével szemben közönség és kritikus szinte kérérlhetetlenül aggályosnak mutatkozott. A késő biedermeier Pest hirtelen magyarosodó közönsége rózsaszín nemzeti ábrándjaiban megsértve érezte magát Teleki roppant drámai dübörgésű, leplezetlen szenvedélyektől áthatott, „idegen világ”-ban játszódó színműve láttán, melynek történeti miliőbe állított politikai mondanivalóját nem ismerte fel. Így történt, hogy a „nemzeties” színműveknek kijáró szinte kritikátlan elismerés helyett a *Kegyenc*-et, ezt a szokatlan tárgyú, hangvételi és mondanivalójú „idegen” drámát, a korszak egyik legnagyobb alkotását, nemcsak elutasította, hanem mértéken felüli elfogultsággal bírálta. Ez az oka annak is, hogy a dráma korábban említett, kétségkívül meglévő hibáit, hiányosságait (előbbiekhöz sorolva az író tragikum-szemléletének az eddigi szokványos „tragikus fenség”-től való eltérését, a cselekvény túlbonyolítását, főlős kitérőkkel való megterhelését s kivált a regényes túlzások annyit hangoztatott szertelen használatát) már az első kiadás alapján értékelő Vörösmartytól⁴² kezdve számontartják a mű „pozitív”, Bajza Józsefnek a darab második, 1842. jan. 6-i előadásáról írt bírálata⁴³ óta annak „negatív” bírálói.

Talán nem érdektelen előrebocsátanunk, hogy a *Kegyenc*-et fenntartással elfogadók s a „geniális tévedést” — Schöpflin Aladár marón szellemeskedő megjegyzése a centenáris felújítás alkalmával⁴⁴ — „igazi tragikus mag, bonyodalom és megoldás hiján” elutasítók közötti vitában éppen ezért sokkal több egyező vonást találunk, mint első pillanatra hinnők. Így a bírálók egésze elismeri Teleki kivételes korfestő érzékét, a bemutatott történeti miliő hitelességét. Ez azonban nem akadályozza meg mindkét tábornak abban, hogy a vandál betörés előtt álló Róma elzúllott erkölceit kippellengérező író jóságának korholásban, illetve őszintétlen viszolygásban — Szász Károly szerint: „Ásításra igazán nem készített Teleki darabja — undorra azonban, s ennek nyomán sötét felindulásra: igen”,⁴⁵ — valójában kispolgári álszeméremből fakadó „sötét felindulásban” ne részesítsék. A közös vagy közel azonos kritikai jegyeket tovább vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy az elmondottakból is következően megoszlik ugyan véleményük az író jellemábrázoló képességének értékelésében, abban viszont mindannyian megegyeznek, hogy a *Kegyenc* szerzőjének kétségkívül van jellemábrázoló ereje, s a szerkezeti hibák ellenére képes a drámai feszültség fenntartására. Mindkét részről szólunk Teleki drámairói nyelvének — a darabban gyakran előforduló elkésett nyelvújító szándék hatástzavaró nyomai ellenére meglévő — jellegzetességeiről, felismert erőnyeiről. Döntő mértékben eltérnek azonban a *Kegyenc* tragikum-szemléletének kérdésében, abban a kérdésben, melyen a mű indítéka magyarázatán kívül — a *Kegyenc* tulajdonképpeni megértése, elfogadása fordul.

A „pártolók” többnyire a drámai indítéktól eltávolító, külsőséges eszközökben keresik annak indokolását. Olykor hivatkoznak ugyan a *Kegyenc* szükséztű irodalmi „utasítására”, Teleki előszavára, melyben — elismerik — Teleki is sejteti, hogy az általa ábrázolt felbomló-széthulló társadalomra különleges drámai-esztétikai törvények érvényesek. Azonban ahelyett, hogy behatóan megvizsgálják, milyen további következtetést rejt magában Teleki nyilvánvaló meggondolásból nem részletezett utalása, az író figyelmeztetését nem a probléma kibontására, hanem a drámával szemben felmerülő „erkölcsi kifogások” kivédésére hasz-

⁴¹ TARCZY I. M. Kísfaludy Társ. Évlapjai (1841). I. 71.

⁴² [VÖRÖSMARTY MIHÁLY] 41: *Literatura*. Athenaeum (1841). I. 55—56. [Tan. a „Kegyenc” első kiadásáról.]

⁴³ [BAJZA JÓZSEF] Szabeklébi: Magyar játékszíni krónika. Athenaeum (1842). I. 111. [Kritika a „Kegyenc” 1842. jan. 6-i, második előadásáról.]

⁴⁴ SCHÖPFLIN ALADÁR I. M. Nyugat I. 189—190.

⁴⁵ SZÁSZ KÁROLY: Teleki Kegyence. BpSz. 224. köt. (1932). 193—194.

nálják fel. Így jut a vita részben már a pozitív bírálók felén a kispolgári álszemérem hínárjába s többségüknél itt el is akad. Ennek a bosszantóan bizalmaskodó, oktalanul naiv s bizonyos fokig már kegyeletsértő, mentegető okoskodásnak iskolapéldája a bencés pap Mérei Kálmán — egyébként a *Kegyenc* egyik legrészletesebb elemzőjének — eljárása, aki Júlia „visszavétele” szándékában drámai feloldást lát; tudniillik szerinte Petronius Júlia trónraemelésével kíván elégtételt adni megalázott asszonyának — (milyen hatásos érv ez a trón, a mindenkori cézári önkényuralom ellen lázadó szerző esetében! —), aki ennek ellenére s Teleki puritán erkölcsi felfogása értelmében — inkább a megsemmisülést választja. S ha már a „pozitív” bírálatok nem érkeztek el a kézenfekvő történeti-politikai szál felvételéhez (itt-ott ugyan — mint később rámutatunk — súrolják a problémát), aligha várhatnók ezt az „elutasítók”-tól, akiknek egy része még a tragikum jelenlétét is kétségbevonja.⁴⁷

A mű alapeszméjének kifejtését tehát hiába keresnők az egyes kiadások ismertetései, a színi bírálatok, a *Kegyenc*-ről szóló önálló művek és tanulmányok s az idevágó adalékközlések kiterjedt irodalmában. A következőkben a *Kegyenc* körüli több mint egy évszázados vita főbb elemeinek felvázolásával elsősorban ennek az elsőrendű kutatói feladatnak szükségességére kívánunk utalni. Annak kifejtésével, hogy a kutatás jelen helyzetében miben látjuk a magunk részéről — a mű immár négy emberöltőre kiterjedő vitairódmalmának távlatában s kivált ennek tanulságai alapján — a *Kegyenc* korszerű újjáértékelésének feladatát.

A *Kegyenc* elismerő bírálatainak sorát Vörösmartynak az Athenaeumban⁴⁸ és Henszlmann Imrének a *Regélőben*⁴⁹ megjelent bírálatai nyitják meg. Ettől kezdve Salamon Ferencnek a Szépirodalmi Figyelőben 1861-ben megjelent mélyérzésű bírálatáig⁵⁰ nem találkozunk számbavehető méltatással. Hasztalan igyekszik Szász Károly kisebbiteni a Salamon-értékelés jelentőségét azzal, hogy annak közvetlen, nagyrabecsülő hangja már a ravatalon fekvő Teleki Lászlónak, az ország tragikus számvetéssel eltávozott „legnépszerűbb emberének” szól. Salamon értékelésének vonulatát, különösen a dráma történeti mondanivalóját, jelentőségének megállapítását nem vonhatja kétségbe. Innen számíthatjuk a *Kegyenc* történeti indítéka vizsgálatára felhívó, egyre gyűrűlő műbírálati figyelmeztetések forrását. Utána Zilahy Károly és Mérei Kálmán foglalkoztak behatóbban Teleki művével és drámairói munkásságával. Előbbi „A tragédia bölcselete, vonatkozással Teleki László Kegyencére” címmel, röviddel később bekövetkezett halála miatt befejezetlenül maradt tanulmányt írt Teleki drámairói tulajdonságairól.⁵¹ Mérei Kálmán nevéhez fűződik — mint említettük — a múlt század legrészletesebb, egész kötetet betöltő s minden fonáksága ellenére — figyelmet érdemlő *Kegyenc*-méltatása. Zilahy tanulmánya értékét a légbőlkapott Teleki—Petronius párhuzam, Méreiét a pozitivistá irodalomtörténeti iskola tételeinek provinciális tárgyalásmódja rongja le. Innen a századfordulóig inkább csak negatívumokkal találkozunk. Mintha a hivatalos műbírálok és színi kritikusok egyéni véleményét elfojtaná a Bajzától⁵² és Toldy Ferenc irodalomtörténeti kézikönyvében⁵³ át Beöthy Zsolt, elutasító megnyilatkozásáig⁵⁴ fúvó fagyos kritikai áramlat,

⁴⁶ MÉREI KÁLMÁN: Teleki László gróf „Kegyenc”-e. Bp. 1893, 209.

⁴⁷ SZÁSZ KÁROLY egyik *Kegyenc*-tanulmányában (Teleki *Kegyence* BpSz. 224. köt. (1932). 187.) idézi Rákosi Jenőt, aki mint írja, „a *Kegyenc*ről szóló ítéletét így pecsételi meg: Az egész mű, noha egy fényes elme szülötte, nem több, mint egy nevezetes irodalmi kuriózum”.

⁴⁸ [Vörösmarty Mihály] 41: *Literatúra. Athenaeum* (1841). I. 55—56.

⁴⁹ [Henszlmann] 49: *Regélő* (1842) I. köt. 4—6. sz. 27—30, 37—39, 44—47.

⁵⁰ SALAMON FERENC: *A Kegyencz. [Tan.] Szépirodalmi Figyelő* (1861) I. 30. sz. 468—471.

⁵¹ Vö. SZÁSZ KÁROLY: *Teleki Kegyence. BpSz. 224. köt. (1932) 186.* — Itt közli Szász K., hogy Zilahy Károly, aki kevéssel halála előtt kezdte írni „A tragédia bölcselete vonatkozással Teleki László Kegyencére” című, befejezetlenül maradt tanulmányát, Bajza Jenőhöz intézett egykorú levelében is foglalkozott a művel.

⁵² Értsd: Bajza J. 1842. évi *Kegyenc*-kritikájától. L. 43. sz. jegyz.

⁵³ Toldy állásfoglalásáról l. SZÁSZ K. i. m. (Teleki *Kegyence* BpSz. 224. köt. (1932) 185.

⁵⁴ Vö. SZÁSZ KÁROLY i. m. 186.

melynek még Péterfy Jenő sem tud ellenállni a függetlenségi Egyetértésben a *Kegyenc* 1880. évi felújításáról írt beszámolójában, ahol „a színpad számára halott kincsnek” mondja a darabot s Petroniust „a bosszú véres komédiásának”.⁵⁵ Toldyval szemben, aki még a tragédia címre is méltatlannak tartja a *Kegyenc*-et, mert benne — úgymond — egy tragikus jellem sincs⁵⁶, amit még Szász Károly is nehezen indokolható észrevételnek tart⁵⁷, az „erkölcsi fölemelő, nemesi elem” hiányát elfogultan kárhóztató Beöthy Zsoltinak⁵⁸ abban kétségkívül igaza van, hogy a Teleki László születése centenáriuma alkalmából új betanítással bemutatott darab, Teleki drámája zordon számvetését nem enyhíti a derűsebb jövő távlata. „Nem hallunk valamely tiszta vigasztaló szózatot, hivatkozást a jobb emberre... nem támad senki, ki új világot hirdessen az elpusztult helyén.”⁵⁹ A *Kegyenc* drámai végkifejletének ez az elemi hibája azonban természetesen következik írója válaszüti helyzetéből. Petronius ajkán még csak öngúny („Ne gúnyolj Róma”)⁶⁰ kél a véreskezü új cézárt éljenző nép hallatára. De ez a nép még csak eszköz. Teleki elérkezett az önkényuralom ierombolása elvégig, a Bastille rombadöntésének vágya azonban még nem jelenti nála a francia forradalom eszméinek elfogadását, mint azt évekkel előbb az erdélyi diétán kifejti — még nem érkezett el a forradalomig.

A *Kegyenc*-vita vaifósággal újjáéled, elektromos feszültséggel telítődik meg századunk első évtizedétől. Alexander Bernát a színmű 1903. évi felújítása alkalmával forró hangulatú színházi estéről számolhat be, a színészeket: Jászai Marit, Szacsavayt, Beregit tüntetően ünnepli az ifjúság. „A fiatalság — írja a tudós színikritikus — a IV. fölvonás után következő szünetet, miután már vagy tízszer látta Jászait és Szacsavayt megjelenni a lámpák előtt, egészen áttapsolta.”⁶¹ Alexander Bernát ebben a bírálatban jelöli ki először a modern irodalmi kritika előfutáraként a *Kegyenc* irodalomtörténeti helyét: „A magyar kritika legjobbjai Vörösmarty, Toldy, Salamon, Beöthy stb. — olvassuk napjainkban is helytálló kritikái megállapításában — elemezték Teleki *Kegyenc*-ét, és szemet nem hűnyva hibái előtt, föltárták szépségeit, megállapították értékét és a magyar irodalom legjobb értékei sorába helyezték, közel Katona *Bánk bán*-jához”⁶² S ez a lelkes fogadtatás — ha lehet még fokozódik Vértesy Jenő 1908-ban az Egyetemes Philológiai Közlönyben⁶³ írt tanulmányában, aki Victor Hugo-i méretű klasszikus történeti drámának tekinti a *Kegyenc*-et, s az író születése centenáriumára — Teleki László 1811. február 11-én született Szirákon — felújított darab egyetlen teljesen pozitív méltatásában, Hegedüs Istvánnak a Budapesti Szemlében közölt cikkében.⁶⁴

S mégis, mintha ezekben az években pártolna el végképp a hivatalos kritika a Vörösmarty—Salamon—Alexander Bernát fémjelezte úttól a *Kegyenc* kérdésében. Rákosi Jenőnél a tragikumról szóló munkájában⁶⁵ és másutt⁶⁶ a visszaesés, a Bajzához való visszakanyarodás kísértetiesen nyilvánvaló. Bajza így ír 1842-ben a *Kegyenc*-ről.⁶⁷ „Bármennyire okoskodunk e mű felett... a kritikának iránta előbb-utóbb azon végeredményre kell jutnia,

⁵⁵ [PÉTERFY JENŐ] p. j.: [C. n.] Egyetértés 1880. szept. 20; 261. sz.

⁵⁶ Vö. SZÁSZ KÁROLY i. m. 185.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 186.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Petronius Maximus és a tragédia végszavai.

⁶¹ [ALEXANDER BERNÁT] a: A *Kegyenc*. [„Irodalom és művészet” rovatban.] BH 1903. szept. 19; 257. sz. 10—11. (Új betanulással adták a Nemzeti Színházban 1903. szept. 18-án.)

⁶² Uo.

⁶³ Vértesy tanulmányának elfogult elemzését I. SZÁSZ KÁROLY: Teleki *Kegyence*. BpSz. 224. köt. (1932) 189.

⁶⁴ Hegedüs István cikkének hasonló jellegű bírálatát I. SZÁSZ K. i. m. 176.

⁶⁵ Vö. SZÁSZ KÁROLY i. m. 187.

⁶⁶ Uo. — Utalás a Beöthy—Badics-féle Képes Irodalomtörténet-ben megjelent „bírálatára”.

⁶⁷ L. 1842. évi bírálatát a tragédia 1842. jan. 6-i, második előadásáról. — Vö. 43. sz. jegyz.

hogy az alapjában elhibázott mű és tragikai hatású nem lehet." Rákosi Jenő szerint „irodalmi híre” sem menti meg a *Kegyencet* az elmerüléstől, „mert el van hibázva a darab hőse, az elhibázott embert pedig nem menti meg a legmesteribb szerkezet sem”.⁶⁸ Másutt ezzel véli lezárhatónak a *Kegyenc* körüli kritikai ellenvetéseket: „Az egész mű, noha egy fényes elme szülötte, nem több, mint egy nevezetes irodalmi kurjózum”.⁶⁹ S az 1919 utáni visszahatás ennek a szűk látókörű, elfogult és álszemérmes, a *Kegyenc* értékeit tudatosan lekicsinyelő, elhallgató és torzító álláspontnak kedvezett. A *Kegyenc*-vitában — Alexander Bernát akadémiai tagságától és katedrájától történt megfosztása óta — világosan végigkísérhető a Teleki-dráma elmarasztalásának útja is Rákosi Jenőtől Szász Károlyig és másokig. A sort a *Kegyenc* évszázados vitairadalmának joggal mondhatjuk legvisszatetszőbb és legreakció-sabb megnyilatkozásaival Szász Károly rekeszti be. 1932-ben a Budapesti Szemlében való-ságos irodalmi historiográfiai fejtegetést közöl annak bizonyítására, hogy „... a *Kegyenc* nem él eleven életet a magyar dráma világában. Ragyogó, szépen festett koporsóban nyug-szik — de koporsóban, melyből, ha födelét felemeljük, az enyészet borzalma mered reánk.” „A fényes tehetségű Teleki Lászlónak ez a műve — most már alig lehet kétséges — nem kell a közönségnek sem könyvben, sem a színpadon.”⁷⁰ Ez már a szellemi ellenforradalom, a rossz hatalom esetleges megdőlése feletti aggodalom s a forradalmi kor elkövetkeztétől való irtózat hangja, melyet a második világháborúnak a *Kegyenc*-énél hatványozottan megrázóbb borzalmi időszakában így fokoz fel: „Vannak akik még hisznek annak a kornak elérkezében, melyben ez a darab rokonszenves megértésre és szíves fogadtatásra talál a kritika és a nagy-közönség részéről. Ne adja Isten, hogy az erkölcsi érzés és felfogás ilyen rettenetes meg-römlása valaha is bekövetezzék.”⁷¹

Irodalmi életünk, színházi műsorpolitikánk feltűnő hibájaként ebben a kérdésben a legutóbbi időkig sem adhattunk méltó választ a Budapesti Szemle egykori irodalompoliti-kusának. A *Kegyenc* korszerű, művészi igényű, legalább az 1903. évi előadás színvonalán álló felújításával úgy látszik várunk kell még. Pedig immár több mint egy emberöltő-választ el bennünket a *Kegyenc*-elemzések sorát betetőző, mindmáig más által meg nem haladott modern értékeléstől, Hevesi Sándornak az 1928. évi *Bánk bán*—*Kegyenc* kiadás elé írt be-vezetésétől.⁶⁸ A *Kegyenc*-mélítatások összegezését kétségkívül ez a remekművű, sajnálatosan rövid lélegzetű tanulmány oldotta meg mind a műfaji jelleg és miliő-rajz, mind Petronius paradox jellemrajza tekintetében. Hevesi megállapítása, a mindmáig leghatásosabb színi-irodalmi védőbeszéd így nyilatkozik a *Kegyenc* időtlen értékéről: „Ez a legnagyobb, a leg-típusosabb, a legsikerültebb magyar romantikus dráma, a szónak Victor Hugo szerint való értelmében.” Hevesi szerint ez annyit jelent, hogy a *Kegyenc* szerzője „nem egy adott hely-zetből; adott történetből vagy adott emberből indul ki, hanem egy bizonyos történeti miliőhoz, amelyre nézve eltökélt szándékai vannak, elgondol, elképzél, megszerkeszt egy alakot, amely-nek a lényege egy paradoxon... Petronius tehát konstruált alak s a *Kegyenc* kigondolt és megszerkesztett dráma, de mint ilyen, páratlan az egész magyar drámairodalomban. Teleki nagyszerű festője a politikai erkölcsöknek s drámai lélekzete teljesen egyenrangú Victor Hugoéval, aki mögött elmarad mint költő, de akit emberlátás, emberismeret és lélek-ismeret dolgában magasan túlszárnyal. Tömegjeleneteiben és a politikai dramatizálásában

⁶⁸ Vö. Szász K. i. m. 187.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ SZÁSZ KÁROLY: Teleki *Kegyence*. BpSz. 224. köt. (1932) 194.

⁷¹ SZÁSZ KÁROLY: Teleki László „*Kegyenc*”-e. BpSz. 260. köt. (1941) 267—270. — A centenárius bírálatok közül hangvételben és felfogásban egyaránt kiemelkedik NÉMETH LÁSZLÓ színi kritikája, bár ő is elmarasztalja Teleki tragikum-felfogását. Fontos megállapítanunk, hogy nála már határozott nyomát találjuk a Galamb Sándor-féle „átdolgozás” elleni tiltakozásnak. (NÉMETH LÁSZLÓ: A vizsgázó *Kegyenc*. Híd 1941. márc 11; 12. sz.)

⁷² HEVESI SÁNDOR: *Bánk bán és Kegyenc*. — Vö. 1. és 39. sz. jegyz.

Teleki inkább Shakespeare-ra emlékeztet, mint Hugóra s az a dicséret, mellyel Vörösmarty e művet elhalmozta, a mai felfogás előtt is szószertint megáll”.

Így érkezünk el a *Kegyenc* drámai alapeszméje politikai indítékának nyitjához. Magyarázata magában a műben (hol is lehetne másutt), de nem kevésbé a létrehívó körülményekben, a *Kegyenc*-et író Teleki László életútjában van; részletes elemzésére az elkészítendő Teleki-monográfia hivatott. Ennek feladata lesz a pályakép vázolt elemeit sokkal behatóbb vizsgálat alá véve, elvégezni a *Kegyenc* újjáértékelésével kapcsolatos filológiai vizsgálatot, a minták és források kérdésének az eddiginél megnyugtatóbb tisztázását, a *Kegyenc* színi megtorpanásainak színháztörténeti-dramaturgiai vizsgálatát, különös tekintettel arra a körülményre, hogy a szövegrontások, önkényes rendezői kihagyások, szövegbeiktatások, átrendezések bizonyíthatóan érzékenyen s többnyire kedvezőtlenül kihatottak a tragédia színpadi pályafutására. Ennek az elemző vizsgálatnak feladata, hogy a *Kegyenc* vitairodalmának lehető figyelembevételével megnyugtatóan lezárja a mű drámaisága, drámai alapeszméje kérdését. Utóbbihoz kapcsolódik a darabot létrehívó politikai indíték kérdése, melyről a következőkben röviden összegezzük véleményünket.

Teleki László életútja s a *Kegyenc* megírása nemcsak életrajzilag függ össze. Világos az összefüggés — az előzmények ismeretében — abban a vonatkozásban is, hogy Teleki László a művet az 1839—40. évi pozsonyi diéta politikai küzdelmeinek és tanulságainak hatása alatt, a mindenkor és mindenütt fellépő önkényuralom elleni tiltakozásul írta. A *Kegyenc* írásakor közvetlenül hatottak rá a közelmúlt politikai élményei, a véleménynyilvánítási szabadság lábbal tiprása, a jogalapot nélkülöző és törvénytelen eszközökkel lefolytatott hűtlenségi perek. Erdélyi és felsőtablái országgyűlési küzdelmei során feltárult előtte a „Szentszövetség” szuronydejére alapozott, Metternich és rendőrfőnökei által irányított birodalmi és magyarországi elnyomó rendszer egész arculata, minden erkölcsi hitványsága, államszerkezeti gyengesége. A diétai *politikus* elérkezettnek vélte az időt, hogy az elnyomatás elleni harc ügyében a nemzet Diétán kívüli, valódi közvéleményéhez forduljon. A jövődő *diplomata* más történeti miliőben lejátszódó, szélesebb körben ható irodalmi alkotásban látta a mondanivaló elmondásának egyetlen lehetőségét. Az író bizott abban, hogy kora magyar társadalma megérti a kísérletet. Teleki bizonyos volt benne, hogy a kortársak számára nem kell magyaráznia a züllött és széthulló római önkényuralom széles történeti életképének hátterét. Hitt abban, hogy a *Nemzeti Színház* közönségének, mint a nemzeti műveltség letéteményesének és ápolójának, nem kell külön is felhívnia figyelmét a nyilvánvaló politikai célzatra. Ha nem így lenne, — véli — amúgy is reménytelen volna a küzdelem.

Minderről pedig így vall a *Kegyenc* első kiadásának előszavában:⁷³

„Mit kívántam e munkámban fösteni, mi legyen azon főszeme, melyet az egész színműn keresztül ügyeztem vinni, azt itt igazolás gyanánt előadni s fejtegetni fölösleges — mert ha kitűzött célokat nem vétettem volna egészen el, úgy az olvasó felvilágosító jegyzetek nélkül is érteni fogja, ha pedig elvitettem s színdarabom maga magának nem elég megfejtés, úgy — szerencsétlen teremő — én! csak silány holttetemet tudék alkotni, melynek semminemű bármi mesterségesen összeszőtt előszó sem fog soha lelket adhatni!”

S ugyanerről a tragédia cselekvényének befejező szakaszán Valentinian számonkérésekor:

„... Valóban, mit itt szemlélnünk, nem csak egy ember megbukása, hanem egész nagy birodalmunk közelgő semmivé létinek előjele.”⁷⁴

A tragédia későbbi vizsgálói közül többen felismerni vélték a politikus-drámaíró szándékát. Többnyire azonban még ezek is csak a probléma részletére tapintottak. Egyikük

⁷³ A „*Kegyenc*” előszavának elemzéséhez l. ROMHÁNYI GYULA: Teleki László és *Kegyenc*. ItK (1941) 149.

⁷⁴ *Kegyenc* V. felv. 1. jel. — Magyar Klasszikusok VIII. köt. Katona József: Bánk bán — Gróf Teleki László: A *Kegyenc*. HEVESI SÁNDOR előszavával. A Kisfaludy-Társaság megbízásából. Bp. 1928 Franklin. 194.

szerint nehéz lenne párhuzamot vonni a bemutató kora magyar világa s a népvándorlás sodrába került összeomló római birodalom erkölcsi között. Bizony nehéz, de Telekinek ez nem is volt szándékában. Még az sem, amit az óvatos mérlegelő „a zilált viszonyokban, nyugtalan elmékben, az államot megrázkódtató politikai forrongásban” jelentkező párhuzamban lát.⁷⁵ Közlebb jár az író szándéka felismeréséhez a Teleki irodalmi hagyaték jelentős részének feltárója, amikor a *Kegyenc* történeti távlatát a következőképp elemzi: „A magyar életnek kirobbanásra készülő egész feszültsége is bele van rejtve az V. század idegen keretébe... Főképpen pedig a második felvonásnak egész második színe át meg át van szöve rejtett célzásokkal, Palladius elfogatásának egész tárgyalása burkoltan fedi a Lovassy—Kossuth üldöztetés törvényellenességét.”⁷⁶

A bemutató közönsége azonban mindebből keveset vagy semmit sem ismert fel. A megjelent előkelő közönség aligha volt alkalmas a probléma felismerésére. A darab megbukott, csak négy hónappal később kísérelték meg felújítását. A harmadik előadástól — tehát 1845-től kezdve — soha teljes szövegében nem adták elő.⁷⁷ Érdekes adalék, hogy a bemutatón megjelent Pulszky Ferenc, akkor Sáros megye követe s néhány napja az Akadémia tiszteleti tagja, — Teleki érthető bosszúságára — elaludt az előadás közben.⁷⁸

A királyi közkegyelem bejelentése és a *Kegyenc* bemutatója között eltelt több mint tizenöt hónap alatt jelentős változás ment végbe az egykorú közvéleményben. A diéta be-rekesztése után, amikor Teleki László Szirákra hazatérve belefog a *Kegyenc* részletes kidolgozásába, még kétségkívül az önkényuralom elleni elszánt ellenállás volt a szívek mélyén és az agyakban. Kossuth szabadulása, a Pesti Hírlap indulása, a Hóni Iparvédegyelet, a Védegyelet elődjének létrejötte, az új nyelvi-publicisztikai-irodalmi mozgalom esemény-áradata feltehetően elhomályosította, hatásában közömbösítette az „ifjú Magyarország” éveinek romantikáját, a *Kegyenc* televényét. Az új irány a nemzeti ellenállás fővonalában kétségkívül folytatta az előzőt, de a regényes, elvonatkoztatott felbuzdulás helyett a földön járt, a forradalomra felkészülés mindennapi gyakorlati feladatait hirdette. Lehet, hogy ez a belső változás is közrejátszott abban, hogy Teleki elképzelését nem ismerték fel, nem értékelték a kortársak.

A *Kegyenc* bemutatója így csak az ő számára lett fordulópon. Beérkezését és búcsú-ját jelentette az irodalomtól.⁷⁹

⁷⁵ MÉREI KÁLMÁN i. m. 193.

⁷⁶ ROMHÁNYI GYULA: Teleki László és *Kegyenc*. ItK (1941) 148.

⁷⁷ „Terjedelmességét már a második előadás után megnyirbálták” — írja ROMHÁNYI i. m. 140.

⁷⁸ Uo. 138.

⁷⁹ Az újabb kutatás adataiból — kivált Horváth Zoltán feltáró munkája eredménye-ként — arra következtethetünk, hogy Teleki Lászlót az emigrációs években foglalkoztatta egy újabb, szintén történeti miliőben játszódó dráma megírásának gondolata. Egykorú levelezéséből tudjuk: a mű megírását megkezdte, a dráma befejezéséről azonban nincs további adatunk. (Vö. Genf, 1852. febr. 5. Nővéréhez, gr. Degenfeld—Schomburg Ottóné Teleki Augusztához életkörülményei és készülő új színpadi tragédiája tárgyában. MTA Kézirattár — Teleki László levelezése. — Feltehetően erre vonatkozik egy további közlése is: Tours, 1856. febr. 23. Bozó Pálné (korábban: gr. Degenfeld—Schomburg Ottóné) Teleki Augusztához „készülő dolgozata” és toursi életmódja tárgyában. MTA Kézirattár — Teleki László levelezése.)

LÁSZLÓ TELEKI ET L'IDÉE DOMINANTE DU «FAVORI» (KEGYENC)

La tragédie en cinq actes de László Teleki «Favori» est une des oeuvres classiques éminentes de la littérature dramatique Hongroise de l'ère des réformes nationales, oeuvre qui reflète au même degré les vertus et les imperfections du drame romantique Hongrois.

Le drame a été monté en automne 1841 par le Théâtre National de Pest qui jouait alors déjà depuis plus de quatre ans. Le „Favori” fut représenté du vivant de l'auteur quatre fois, et jusqu'au centenaire du théâtre en tout 25 fois. En analysant la littérature critique de 120 années portant sur la tragédie l'auteur de l'étude a été amené à la constatation que l'accueil peu favorable du drame tant à la scène que dans la littérature ne peut être expliqué que pour partie par les difficultés qui se présentent dans la diction, la structure et l'action de l'oeuvre. Le fait décisif qui a produit l'accueil défavorable était que ni le public de la première, ni celui de la reprise n'a discerné l'idée dominante historique du drame.

L'auteur de l'étude expose, que László Teleki, le grand diplomate future de l'émigration dont la tête était Kossuth, a écrit sa unique pièce de théâtre, qui fut jamais montée sous l'influence des luttes et des expériences de la Diète des années 1839/40 par mesure de protestation contre le despotisme se manifestant n'importe quand et quelque part que ce soit. Quand il a travaillé à cette oeuvre; il était immédiatement influencé par les choses vécues dans un passé tout récent, par l'écrasement de la liberté d'expression, par les «procès de haute trahison» sans aucun fondement juridique poursuivis par des moyens illégitimes, au cours de lesquels on a emprisonné même le leader de l'opposition Lajos Kossuth pour la durée de trois ans. Au milieu des luttes de la vie publique Teleki a surpris les secrets de toute l'infamie morale, toute la faiblesse de la machine de l'État des forces réprimantes dans l'empire et en Hongrie, basées sur la «Sainte-Alliance» hérissée de baïonnettes et dirigée par Metternich et son système. C'est ainsi que le «Favori» est devenu le drame de source d'inspiration classique de la protestation contre le tyrannie, fait à lequel Teleki lui même renvoie dans la préface de la première édition de l'oeuvre.